

Ідеологія, політика та культура

УДК 94:329.14(477.4)“1902–1905”

А.Ю.Хоптяр

Пропагандистська та агітаційна діяльність Партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні (1902–1905 рр.)

У статті робиться спроба висвітлити агітаційну діяльність організації Партії соціалістів-революціонерів (далі ПСР, есери) в Правобережній Україні впродовж 1902–1905 рр. Стаття створена на основі архівних документів, містить дані про особливості форм та методів діяльності есерівських організацій, дає характеристику найактивніших партійних осередків та їхніх лідерів.

Ключові слова: Партія соціалістів-революціонерів, есери, селянство, інтелігенція, пропаганда, агітація.

Зіставлення сучасного і минулого, вивчення історичних витоків й факторів виникнення та розвитку тих чи інших політичних явищ, виокремлення етапів історичної еволюції подій – це те, без чого важко зрозуміти історичну реальність. Дане дослідження є спробою аналітичного осмислення подій і явищ, які мали місце в Російській імперії напередодні та в період першої російської революції. Автор намагався найбільш об'єктивно та всебічно розглянути досліджувану ним проблематику.

Протягом останнього часу зріс інтерес дослідників до історії політичних партій, зокрема і Партії соціалістів-революціонерів. Вийшли друком узагальнюючі монографічні дослідження, які присвячені з'ясуванню комплексу проблем, що пов'язані з історичними умовами виникнення, формуванням ідейних та організаційних засад, практичній діяльності ПСР у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Однак у зазначених працях не враховано значний фактичний матеріал про функціонування місцевих партійних організацій та їх агітаційної діяльності. Особливо актуальними видаються дослідження діяльності ПСР на Правобережжі, оскільки існуючі праці практично не містять інформації з даної тематики. Таким чином, проблематика агітації та пропаганди місцевих, зокрема, правобережних комітетів ПСР, на сьогодні,

досліджена дуже поверхнево. Певні судження та факти з даної проблеми ми можемо знайти у першій ґрунтовній праці з історії есерів “Партія Соціалістів-Револуціонерів та її попередники”, видану колишнім начальником охорони імператора, генерал-майором жандармерії О.І.Спиридовічем в 1916 р [20].

Після Жовтневої революції 1917 року, а особливо починаючи з другої половини 20-х рр., історія ПСР стала одним із “табу”, та, фактично, до початку 70-х рр. вищезгадана проблематика майже не поповнювалась новими науковими доробками. В цей період великий внесок у дослідження історії ПСР зробили російські вчені, діячі та публіцисти в еміграції. Фактично перший імпульс розвитку західної історіографії есерів був даний суб’єктивно мемуаристикою російських емігрантів першої хвилі, серед яких були В.М.Чернов, В.Л.Бурцев, Б.В.Савінков, А.А.Аргунов [19, 21].

З початку 1970-х рр. вивчення “непролетарських” партій, зокрема і партії есерів суттєво активізувались. Такі дослідники, як К.В.Гусев, В.М.Гінев, В.Г.Хорос та ін., зберігаючи приналежність до ортодоксально марксистської схеми, ввели в науковий обіг деякі нові джерела з історії ПСР [14, 15].

У 1972 р. М.І.Леоновим була опублікована перша з часів революції 1905–1907 рр. робота про зародження, утворення та діяльність партії есерів, написана, головню, на раритетних та архівних джерелах. Побіжно дослідник торкнувся й історії місцевих організацій, зокрема Київського та Волинського комітетів, оцінив їх діяльність та роль на різних етапах революції, а також навіть статистичні дані про утворення місцевих осередків [17].

У 1997 р. вийшло друге, перероблене і доповнене, видання праці М.І.Леонova “Партія соціалістів-революціонерів у 1905–1907 гг.”. Автор даного дослідження відкинув марксистські підходи і схеми та поставив за мету комплексно висвітлити історію партії есерів в період революції 1905–1907 рр. 1998 р. ознаменувався фундаментальною працею К.М.Морозова “Партія соціалістів-революціонерів в 1907–1914 р.”. Застосовуючи проблемно-хронологічний метод викладу матеріалу, науковці виокремили проблеми, які, на їх думку, були найбільш актуальними для вивчення, зокрема: генезис партії, ідеологічну концепцію, програму, організацію, чисельність, соціальний склад і ряд інших проблем. Проте проблема пропаганди та агітації на місцях залишилася фактично не висвітленою навіть у таких фундаментальних працях [17, 18].

Отже, дана проблематика, особливо в географічних межах Правобережжя, залишається великою “білою плямою” історії ПСР, та, через це є надзвичайно актуальною для дослідження новим поколінням істориків. В статті ставиться мета на основі доступних архівних матеріалів описати сукупність історичних явищ та процесів, пов’язаних з агітацією та пропагандою Партії соціалістів-революціонерів в 1902–1905 рр. серед усіх верств населення.

Після розгрому організації “Народна Воля” та занепаду революційного народництва у 80-х, на початку 90-х рр. XIX ст. ніша радикального руху проти самодержавства залишилась не заповненою. Проте досить швидко, уже з другої половини 1890-х рр. її зайняли представники нової генерації народниц-

тва – соціалісти-революціонери. Своїм іменем есерівські організації, з одного боку, підкреслювали відмінність від прогресуючих соціал-демократів, з іншого, певною мірою, відділяли себе і від народництва, доктриною якого був терор та тероризм.

Початок ХХ ст. став для Партії соціалістів-революціонерів періодом бурхливого розвитку та становлення. Поряд з іншими напрямками діяльності активувалась пропагандистська та агітаційна робота серед усіх прошарків населення. Так, агітація серед інтелігенції мала, зазвичай, хаотичний характер. Есери агітували перш за все своїх колег по роботі, друзів, знайомих в душі своїх соціалістичних переконань, намагалися включити їх в місцеву партійну організацію. Тих, хто мав організаційний чи ораторський хист, залучали до агітаційної роботи. Есерівським контингентом серед інтелігенції, ставали, як правило, представники незаможної, різночинної інтелігенції, нижчого чиновництва, земські вчителі, студенти. Превалювання інтелігенції серед рядових членів партії, пояснювало її, часто, “аморфну” структуру та певну неорганізованість в питаннях агітації та пропаганди. Одним з прикладів організованої агітації серед інтелігенції може слугувати робота, проведена в м.Києві. У 1903 р. Київський комітет поставив мету вести пропаганду серед вчителів народних шкіл та студентства, в результаті якої в літню пору за містом було організовано два таємних зібрання вчителів, які переросли в антиурядові демонстрації. Така активна пропаганда не могла не привернути увагу поліції, яка вже до кінця літа заарештувала більшу частину найактивніших учасників зібрань, що відчутно завадило подальшій агітаційній роботі серед інтелігенції [20, с. 98].

У травні 1903 р. з середовища народних вчителів утворився “Союз народних вчителів ПСР”, який вже до кінця року мав представництва в 10 губерніях, у тому числі в Київській та Подільській. Члени союзу використовували для своєї пропаганди “курси” народних вчителів, постачали охочих літературою, а також вели досить активну агітацію серед селян [17, с. 44].

Велась агітаційна робота і серед студентства, якому в майбутній революції відводилась одна з ключових ролей. У 1903–1904 рр. майже в кожному університеті імперії були таємні гуртки есерів. Так, наприклад в 1903 р. в м.Одесі утворилась “Студентська соціал-революційна організація Новоросійського університету”, а в м.Києві діяла тісно пов’язана з нею “Група студентів-революціонерів”, яка присвячувала всі свої виступи С.В.Балмашову, убивці міністра внутрішніх справ Д.С.Сіпягіна (1853–1902). У містах Київ, Житомир, Луцьк, Кам’янець-Подільський, есери розповсюджували прокламації також серед учнів старших класів, і така форма пропаганди набула широкого розмаху. Звичайно, значна частина загітованого учнівства в найближчому майбутньому вступала в есерівські організації, що суттєво підживлювало їх ряди [17, с. 45].

Розуміючи, що для успішної масової пропаганди і агітації, потрібно підготувати відповідну кількість літератури, Центральний Комітет ПСР та місцеві осередки з перших днів свого існування докладали великих зусиль для ґрунтовної підготовки та організації видавничої справи. Загалом, за 1902–1903 рр. було

видано 76 різноманітних друкованих видань, загальним обсягом 697 000 примірників [20, с. 111-112]. За нашими підрахунками на Правобережжі розповсюджувалась близько 1/20 частина видань від загального обсягу. Окрім центральних періодичних видань (“Революційна Росія”, “Вісник Російської Революції”, “Летючий Листок”, “Минуле”), великі місцеві комітети також видавали свої газети і журнали, часто виготовляючи їх на гектографах. Так, у м.Києві місцевим осередком видавалися газети “Селянин” та “Добра новина”. У травні-червні 1905 р. Білоцерківська організація спеціально для селян видавала “Селянську газету”, розмножену на гектографі [2, арк. 34].

Більша частина літератури, через брак необхідного друкарського устаткування і постійні обшуки, завозилась з закордону. Особливо це стосувалось найбільш об’ємної за кількістю аркушів літератури – книг і журналів. Література нелегально переправлялась в Росію. Шляхів “доставки” було кілька: контрабанда в подвійних стінках валіз та скринь, переправлення морем на невеликих суднах, і навіть транспортування через Північний Льодовитий океан, північніше прокладених торгівельних маршрутів. Цей спосіб був пов’язаний з великим ризиком для кораблів та екіпажу потрапити в льодову пастку, проте давав можливість перевезти одразу максимальну кількість літератури [20, с. 112-113].

У Росії друкувались в основному газети, брошури та прокламації, які можна було виготовляти з мінімальними витратами та на примітивному обладнанні. У 1902 р. у ПСР функціонували три загальнопартійних друкарні, які розташовувались у містах Пензі, Чернігові та Житомирі. Житомирська друкарня, окрім загальнопартійних видань, обслуговувала потреби у літературі комітетів Правобережжя: Київського, Волинського та Подільського. Однак, до кінця 1902 р. усі три загальнопартійні друкарні були викриті, а їх працівники заарештовані. Тому уже наступного року кількість місцевих друкарень помітно зросла. Есери перестали концентрувати усі потужності в загальнопартійних друкарнях, які було значно легше викрити і розпорошили друкарське устаткування в регіонах по комітетах. Так, у 1903 р. партія мала дві загальнопартійні друкарні та 9 локальних, дві з яких розташовувались в м.Одесі. Діяла, хоча й недовго, друкарня і в м.Києві. Тактика розпорошення принесла свої плоди, оскільки поліції стало складніше виявляти невеликі видавництва. Деякі з них (Одеське, Катеринославське) існували по кілька років, однак навіть найбільш законспіровані видавництва все ж викривалися поліцією [20, с. 109].

Розповсюдження літератури також мало свою тактику і проводилось, в основному, трьома способами: роздачею, розкиданням та розклеюванням (розкидання та розклеювання відбувалось переважно в нічний та ранковий час). Першим способом розповсюджувались журнали, газети та брошури, другим – в основному прокламації для робітників і селян. Зрідка практикувалась розсилка прокламацій поштою. Такі шляхи розповсюдження були не надто ефективними, і левова частка літератури потрапляла до рук поліції, проте більш ефективного механізму есери, як і інші революційні партії, запропонувати не могли.

Перша половина 1904 р. у житті місцевих організацій ПСР на Правобережжі протікала доволі мляво. Гуртки та організації потерпали під ударами поліції, хоча стала проглядатися тенденція повільного зростання їх чисельності. Так, навесні 1904 р. відновила роботу Житомирська група, відроджувались локальні осередки на Волині та Поділлі, зокрема в містах Луцьку та Кам'янці-Подільському. У м.Києві ж, навпаки, постійні арешти та облави не давали змоги налагодити роботу та змушували есерів переховуватись у глибокому підпіллі. У червні того ж року в м.Києві поліція викрила великий склад революційної літератури, а в липні – друкарню. Через вищезазначені причини, активність Київського комітету в цей час була незначною. Загалом, різко скоротилась агітаційна робота, особливо серед селян. Якщо в 1902–1903 рр. в кожному номері “Революційної Росії” друкувалися статті про успіхи агітації в селянському середовищі, то за 1904 р. в газеті немає жодної статті, присвяченій даній тематиці [14, с. 48].

Звичайно уся сукупність вищезазначених чинників не могли не відобразитись на поживленні роботи партійних осередків, які досить швидко набирали сили. Зокрема на той час на Правобережжі відновила свою діяльність “Житомирська робітнича організація”, повністю відродилися Волинський та Подільський комітети ПСР. У м.Києві запрацювали нові підпільні друкарні. Всі партійні організації, в тому числі й Правобережжя, нарощували видавничтво прокламацій та брошур. Кожен комітет, кожна група намагались використати в своїх інтересах навіть незначні помилки та невдачі уряду, які подавались як докази неминучої загибелі існуючого ладу. Так, Київський комітет випустив прокламацію “Робітниче слово, №1.”, Волинський – “Що треба пам'ятати трудовому селянству”. Центральний комітет ПСР за другу половину 1904 р. видав майже в 2 рази більше літератури ніж за зиму-весну того ж року. Велика кількість агітаційних брошур була поширена серед військовослужбовців та селян [20, с. 153].

Отже, новий підйом революційного руху призвів до посилення репресій в середовищі есерів з боку поліції. Знову були проведені чисельні арешти в містах, зокрема у м.Києві. Проте, незважаючи на протидію царського режиму, ПСР змогла до кінця 1904 р. подолати структурну кризу та зайняла вичікувальну позицію. Діяльність ПСР на Правобережжі в кінці 1904 р. характеризувалась певним затишшям, проте простежувалось зростання кількості есерівських осередків та чисельності задіяних у них людських ресурсів. В умовах наростаючої революційної ситуації будь-яка акція властей могла викликати суспільний вибух, який есери планували спрямувати в потрібне для них русло.

Російська імперія зустріла 1905 р. в тривожному очікуванні соціального вибуху. Частішали робітничі страйки, зростали революційні партії, дух революції ставав захопленням молодого покоління. Революційна напруженість у російському суспільстві досягала своєї критичної межі. Початок січня 1905 р. відзначався страйком робітників на Путилівському заводі у м.Санкт-Петербурзі, які висували не тільки економічні, але й політичні вимоги. На

заклик петербурзьких комітетів більшовиків та есерів пролетаріат міста підтримав страйкуючих загальним політичним страйком, у якому незабаром взяли участь до 150 тис. осіб [22].

У цей час організатор та керівник “Зібрання російських фабрично-заводських робітників Санкт-Петербурга” священник Г. Гапон (1870–1906), який виступав рішучим супротивником радикальних методів боротьби, запропонував робітникам план організації мирної ходи до царя. Текст вірнопідданської петиції царю склали заздалегідь. На зборах робітників міста до петиції, під впливом революційних партій, включили поряд з економічними вимогами й політичні: передача землі селянам, скликання Установчих зборів, свобода слова, друку, робітничих союзів, припинення війни з Японією, відокремлення церкви від держави [13, с. 573]. Зранку 9 січня на вулиці С.-Петербурга вийшло більше 150 тисяч робітників з сім’ями. У місцях найбільшого скупчення робітників у центрі міста, а також біля Зимового палацу мирна демонстрація була розстріляна рушничним вогнем урядових військ, внаслідок чого за увесь день загинуло більше 1 тис. і було поранено до 2 тис. осіб.

Події “кривавої неділі” 9 січня 1905 р. сколихнули всю країну, різко зроста активність страйкового руху: у січні 1905 р., за далеко не повними офіційними даними, страйкувало понад 440 тис. робітників (з них від 30% до 60% – з політичних мотивів), а в лютому – близько 300 тис. чоловік. Загальна кількість страйкуючих у січні-лютому 1905 р. приблизно на 200 тис. чоловік перевищувала кількість учасників страйкового руху за попередні чотири роки (1901–1904 рр.). Зростала кількість селянських виступів [22].

Таке масове й бурхливе розгортання революційного руху сприяло зростанню революційних есерівських організацій та активізувало видавничу і пропагандистську діяльність. Так, Київській комітет мав свою законспіровану друкарню (у лютому 1905 р. вона зазнала розгрому, проте дуже швидко відновилася), гектограф та мімеограф, за допомогою яких видавались як загальнопартійні так і місцеві прокламації та відозви. Масово видавались: програмний документ “Проект програми ПСР”; відозви до робітників (“В боротьбі здобудеш ти право своє”, “Доля працюючого люду”), солдат (“До усіх чинів армії та флоту”) і селян (“Селянський рух”, “Земля і Воля”, “Становище російського селянства”, “Щодо селянського повстання”, “Браття селяни”). Основний акцент в роботі комітету робився на розширення пропаганди серед усіх верств населення, передусім, селян. З цією метою всередині Київського комітету була сформована селянська група, яка займалась виключно діяльністю серед селян [1, арк. 5-8].

Агітація проводилась як шляхом зібрань та демонстрацій, так і шляхом розповсюдження пропагандистської літератури, а також формуванням так званих “Робітничих бібліотек”. До того ж запроваджувалися нові методи агітації, наприклад, “летючі гуртки”. Принцип роботи “летючих гуртків” полягав у тому, що гурткові заняття серед робітників та селян проводилися за допомогою пересувного агітпункту, який рухався від села до села, охоп-

люючи тим самим значну територію. Створювались також і “летючі бібліотеки”, які діяли за тим самим принципом. У травні 1905 р. для кращої координації дій в структурі партії була проведена реорганізація, в ході якої усі українські комітети ПСР були об’єднані під загальним крилом обласної організації, що підпорядковувалася безпосередньо ЦК ПСР. Самі організації перейшли від гурткових занять до масової агітації, почали частіше організовувати мітинги та демонстрації [12, с. 150].

У червні 1905 р. на I з’їзді “Селянського Союзу ПСР”, його структуру було дещо реорганізовано, переглянуто та оптимізовано принципи агітаційної роботи серед селян. За прикладом соціалістів-революціонерів Київської губернії чітко окреслювалася тактика дій в селянському питанні. “Селянський Союз ПСР” було перейменовано на “Центральний Селянський Союз ПСР”, до якого від ЦК ПСР був призначений спеціальний представник. Основним пунктом в агітаційній програмі були заклики боротьби з самодержавством, скликання Установчих Зборів, утворення демократичної республіки. Селян підбурювали до непокори, утворення бойових дружин, самовільного переділу землі, аграрного терору, закликали вступати до селянської групи Київського комітету та Селянського Союзу ПСР, який, на Київщині користувався відчутним впливом [9, с. 38]. Загалом, у Київській губернії, пропаганда серед селянства була налагоджена ще до революційних подій початку 1905 р., що дало змогу ефективно та перманентно нарощувати сили в даному напрямі. Найбільш масово пропаганда проводилась у Сквирському, Звенигородському, Канівському, Радомишльському, Чигиринському та Таращанському повітах. Поряд з зростанням Київського губернського комітету, спостерігається також тенденція розростання структури ПСР, масове утворення невеликих місцевих осередків. На Київщині місцеві організації есерів діяли майже у кожному місті та містечку. Так, влітку 1905 р. широку діяльність розгорнула Черкаська група ПСР, яка мала свій гектограф та печатку. У вересні 1905 р. лідера групи Х.Дранова заарештували, а в його квартирі поліція знайшла друкарське приладдя та есерівські прокламації. У зв’язку з арештами невдовзі група розпалась [8, арк. 111].

Особливо активно розвивались організації у містах Біла Церква, Володарка, Канів, Васильків, Сміла та інших. Так, організація в Білій Церкві нараховувала 11 членів, більшість з яких були євреями за національністю. Її лідер Ф.Бас проводив гурткові заняття, агітував місцеву інтелігенцію та селян. Організація отримувала літературу від Київського комітету, яка розповсюджувалась по навколишнім селам, охоплюючи Васильківський та Канівський повіти. У травні-червні 1905 р. організація спеціально для селянського населення видавала “Сільську газету”, розмножену на гектографі [1, арк. 10]. За схожою схемою діяли й інші місцеві осередки. Основною сферою їх діяльності була пропаганда на місцях. Проте успішність пропаганди цілком залежала від наявності в організації працівника з ораторськими та організаторськими здібностями, що траплялось не так часто.

Загалом, через посилену агітацію та підбурювання селян, на Київщині в першій половині 1905 р. відбулося близько 200 масових селянських виступів, які проходили у формі, як мирних демонстрацій, так і масових заворушень. Селяни виступали за скорочення робочого дня до 8 год., збільшення зарплатні у 4 рази до 1 руб. в день замість 20-25 коп. та покращення умов праці. З початку 1905 р., особливо з середини весни, Волинський комітет постійно нарощував пропагандистську діяльність, особливо серед селян. У м.Житомирі 1 квітня 1905 р. був знайдений склад літератури, загальною чисельністю 2,5 тис. примірників різноманітних брошур та прокламацій, виданих Волинським комітетом. Це був перший тривожний сигнал для поліції щодо пожвавлення пропагандистської діяльності есерів в губернії [3, арк. 58].

Незважаючи на відчутний підйом у 1905 р., агітація на Волині була поставлена на менш ґрунтовну та системну основу, порівняно з Київською губернією. Це частково пояснюється тим, що у Волинській губернії Селянський Союз мав відчутно менший вплив. Фактично він на Волині активно не діяв, лише відомі поодинокі випадки пропаганди від його імені за допомогою студентів місцевих закладів, а також заїжджих агітаторів. Попри пасивність Селянського Союзу, пропаганда серед селянства навесні-влітку 1905 р. набула значного розмаху, особливо в Житомирському, Новоград-Волинському, Овруцькому, Рівненському, Луцькому та Кременецькому повітах. Найбільш жваво також робота йшла в районах навколо великих осередків ПСР, зокрема в містах Любар, Заморовці, селах Велика Клитна Старокостянтинівського повіту, Кожушки та Киянка – Новоград-Волинського, Дедеркали – Кременецького, Немовичі та Сарни – Луцького. Активними пропагандистами у Житомирі були студенти Віктор Масюкевіч, Юда Коварський та київський міщанин Микола Ємельянов, які мали доступ до літератури та явок. [5, арк. 17].

Поряд з вищезазначеними прокламаціями, виданими Волинським комітетом ПСР, розповсюджувались також прокламації Центрального Комітету (“17 лютого 1905г.”, “Становище російського селянства”, “Студентам”), Київського (“Селянський рух”, “Земля і Воля”, “Щодо селянського повстання”), Гомельського (“Царський маніфест”) та Петроградського комітетів (“До всіх селян”), а також видання Селянського Союзу (“Не платіть податей, не давайте рекрутів”) [2, арк. 18].

Незважаючи на масову агітацію в селянському середовищі, в 1905 р. селянських виступів, спровокованих есерами на Волині майже не зафіксовано. Це можна пояснити, передусім, консерватизмом волинського заможного селянства, яке значною мірою зберігало “віру в доброго царя”, а в усіх своїх злиднях звинувачувало польських магнатів й уніатську церкву.

Потужним фактором, який значною мірою нівелював ефективність пропаганди та революційної діяльності есерів на Волині, була видавнича та агітаційна діяльність Почаївської лаври, що стала оплотом консерватизму в регіоні.

Окрім пропаганди серед селян у Волинській губернії, зважаючи на те, що вона була прикордонною, велась також активна пропаганда в армії. З цієї

метою друкувались, розмножувались та розповсюджувались прокламації “Чому у нас війна і як її позбутись”, “Звідки пішла російсько-японська війна”, “Російським солдатам”. У липні 1905 р в Добровицькій волості Рівненського повіту поширювались брошури “Піднімайтесь солдати”, що видрукувані у Рівному тиражем 350 примірників [4, арк. 76-78, 718, 750]. Пропаганду есери проводили і серед студентів та учнів гімназій. Так, в с.Дедеркалі Кременецького повіту поширювались прокламації “Студентам”, приурочені до 14 червня 1905 р., звернені до учнів вчительських семінарій. За літо Волинський комітет видав велику кількість прокламацій та брошур. Серед них: “Земля і Воля”, “Повідомлення про Одеські події”, “Річний звіт Волинського комітету”, “До залізничних робітників”, “З приводу робітничого страйку”, “З приводу процесу Петра Сидорчука” [11, с. 30].

Великий внесок у виготовленні та поширенні прокламацій на Правобережжі зробив Одеський комітет ПСР. За кількістю виданих в 1905 р. прокламацій він займав одне з перших місць серед усіх комітетів Російської імперії, дещо поступаючись лише Московському та ЦК ПСР. Загалом, у 1905 р., комітетом видавалось близько 40 різноманітних прокламацій, загальним тиражем 300 тис. примірників, значна частина яких поширювалась у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Найпоширенішими серед них стали “Хитра механіка”, “Падіння самодержавства”, “Відозва Гапона до селян”, “Подвиги царизму”, “Відозва повсталих матросів броненосцю Потьомкін”, а також газета “Вечірні та театральні новини”. Для агітації в армії Одеською групою солдат окремо видавались “Листки для солдат”. Спеціально для пропаганди серед робітників передруковувались “Робітничі листки”, що видавались Катеринославським комітетом ПСР [16, с.177-178]. Через усі ці прокламації червоною ниткою проходили заклики до бунту, повстання, знищення самодержавства, об’єднання сил міста й села: “Товарищи, революционное восстание наш лозунг. И да пребудет оно до тех Пор, пока не совершится дело революции! За работу!” [10, с. 22].

Відчутно активізувалась діяльність есерів Подільського комітету. На початок 1905 р. у м.Кам’янець-Подільському есери вже мали бюро, члени якого “займались перевезенням нелегальної літератури” з-за кордону. Про діяльність бюро свідчили факти вилучення поліцією у липні-жовтні 1905 р. великої кількості нелегальної літератури ПСР у прикордонних селах Гринчук та Гуків – це газети “Революційна Росія” та прокламації “Нічого з нами не поробиш”, “Хватило б на всіх землі, якщо б її розміряти правильно”, “Ех пора б вам, браття, порозумнішати” [6, арк. 70].

Завдяки агентурній інформації було затримано нелегальну літературу у жителя м.Кам’янець-Подільського І.Рубінштейна в кількості 5 539 примірників – це номери газети “Революційна Росія”, брошури “По питанням програми та тактики”, прокламації “Завдання майбутнього” та інші. Також у І.Рубінштейна вилучили засоби для таємного перенесення літератури. Нелегальний вантаж був перехоплений поліцією також у будинку Ш.Рофмана. У нього, крім

вищезгаданої літератури, знайдено прокламації ПСР “Як дивляться соціал-революціонери на селянство” та “До робітників, товаришів” [7, арк. 12-13].

А тим часом, революція наближалась до своєї кульмінаційної точки. 10 грудня 1905 р. в Москві спалахнуло повстання пролетаріату. Це повстання підготували спільними зусиллями більшовики та есери, сподіваючись що воно підштовхне російське суспільство до відкритої форми боротьби з режимом. Услід за Москвою, заворушення відбулися в багатьох великих містах Російської імперії. Одночасно з акціями в інших містах, есери планували виступити і в м.Києві. Київський комітет ПСР, спільно з київськими анархістами готували великий збройний виступ на 14 грудня, проте їм на заваді стало Київське охоронне відділення Міністерства внутрішніх справ. Напередодні виступу, 10 грудня поліція заарештувала під час зібрання всю верхівку Київського комітету ПСР. Загалом, протягом 10-12 грудня до в'язниці потрапили 33 впливових київських есери, що, по суті знекровило Київський комітет. Завершальним штрихом розгрому есерів у м.Києві став арешт арсеналу з бомбами та друкарні Київського комітету, до якої невдовзі завезли нове устаткування. Після таких драматичних подій, Київський комітет був, практично, знищений, тому у наступному, 1906 р., його довелось піднімати “з нуля” [2, арк. 16].

Провал повстання в Москві та в інших містах Російської імперії призвів до спаду революційної діяльності. Арешти та репресії проти діячів революційного руху серйозно підірвали всі без виключення революційні партії. На Правобережжі есерівські організації дуже сильно постраждали. Окрім розгромленої Київської організації, масові арешти пройшли в містах Житомирі, Білій Церкві. Революція в країні пішла на спад.

Загалом, у період з 1902 по 1905 рр. в структурі ПСР пройшли відчутні структурні та якісні зміни. Вона пройшла метаморфозу від підпільної змовницько-терористичної організації до партії, орієнтованої на маси і здатної очолити суспільство в разі широкомасштабної революційної боротьби. Основними напрямками діяльності есерівських організацій залишалися пропаганда й терор, за допомогою яких вони намагались впливати на суспільство. Зокрема, пропаганда і агітація впродовж даного періоду розвивались стрімкими темпами, охоплювали не лише селянство, як основну політичну опору есерів, а й інтелігенцію, пролетаріат та армію. Були також налагоджені механізми агітаційної роботи, якісно та кількісно виростили об'єми пропагандистської літератури. Цьому, безперечно, сприяла поява нових друкарень як, зокрема, в українських губерніях, так і в Російській імперії в цілому. Проте, слід зауважити, що як і в попередні роки, партія не мала повноцінної самостійної тактики та не контролювала стихійний розвиток суспільного революційного руху, немовби, “пливучи за течією” подій та перебуваючи в фарватері більш впливових революційних сил, лідерів революційного руху – соціал-демократів.

Примітки:

1. Центральний державний історичний архів України у м.Києві, ф.274, оп.1, спр.1049.

2. Там само, ф.275, оп.1, спр.1117
3. Там само, ф.442, оп.855, спр.6.
4. Там само, ф.1335, оп.1, спр.295.
5. Там само, спр.388.
6. Державний архів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.7244.
7. Там само, ф.281, оп.1, спр.7877.
8. Державний архів Російської Федерації, ф.102, оп.1906, спр.9.
9. Революционная Россия. – 1905. – № 65.
10. Революционная Россия. – 1905. – № 69.
11. Революционная Россия. – 1905. – № 72.
12. Второй период революции 1906–1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяковского и др.]. – М.: Издательство АН СССР, 1957–1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – 1957. – 1149 с.
13. Замковий, П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян у 1905 р. / П. В. Замковий, Л. Я. Демченко // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 40-46.
14. Гусев, К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. (Исторический очерк) / К. В. Гусев. – М.: Мысль, 1975. – 382 с.
15. Гинев, В. Н. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902–1914 гг. / В. Н. Гинев. – Л.: Наука, 1983. – 335 с.
16. Зекцер, А. 1905 рік на Поділлі. / Аркадій Зекцер. – Вінниця, 1925. – 143 с.
17. Леонов, М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.
18. Морозов, К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Н. Морозов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 623 с.
19. Савинков, Б. В. Воспоминания террориста./ Борис Савинков. – М., 1991. – 198 с.
20. Спиридович, А. И. Партия Социалистов-Революционеров и ее предшественники. (1886–1916)/ А. И. Спиридович. – Петроград: Военная Типография, 1918. – 627 с.
21. Чернов, В. М. В партии социалистов-революционеров: воспоминания о восьми лидерах. / В. М. Чернов. – СПб., 2007.
22. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905—1907

Резюме

В статті проводиться спроба розкрити агітаційну та пропагандистську діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів на Правобережній Україні в 1902–1905 рр. Стаття створена на основі архівних документів, містить дані про особливості форм і методів діяльності есеровських організацій, характеризує найбільш активні партійні ячейки та їх лідерів.

Ключові слова: Партія соціалістів-революціонерів, есери, крестьянство, інтелігенція, пропаганда, агітація.

Одержано 17 квітня 2013 року